

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ТАВРІЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Журнал заснований у 1918 році

**ВЧЕНІ ЗАПИСКИ
ТАВРІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Серія: Історичні науки

Том 31 (70) № 1 2020

Видавничий дім
«Гельветика»
2020

Головний редактор:

Попов Вячеслав Жанович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського

Члени редакційної колегії:

Городня Наталія Данилівна – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Горюнова Євгенія Олександрівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного інституту імені В.І. Вернадського;

Космина Віталій Григорович – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Мальчин Юрій Макарович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Петренко Ірина Миколаївна – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри педагогіки та суспільних наук Вищого навчального закладу Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі»;

Русначенко Анатолій Миколайович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Чеканов Всеволод Юрійович (відповідальний секретар) – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Чирко Богдан Володимирович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського.

Чумак Василь Арсенович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Blagovest Njagulov – доцент, заступник директора Інституту історії Болгарської Академії наук;

Irena Wodzianowska – доктор філософії, асистент кафедри історії та історіографії Східної Європи Інституту історії Люблінського католицького університету Івана Павла II.

**Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського
(протокол № 6 від 03.03.2020 року)**

Науковий журнал «Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки» зареєстровано Міністерством юстиції України (Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого ЗМІ серія КВ № 15712-4183Р від 28.09.2009 року)

Журнал включено до Переліку наукових фахових видань України з історичних наук відповідно до Наказу Міністерства освіти і науки України від 28.12.2017 № 1714 (додаток 7)
Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)

Сторінка журналу: www.hist.vernadskyjournals.in.ua

ISSN 2663-5984 (print)
ISSN 2663-5992 (online)

© Таврійський національний університет ім. В.І. Вернадського, 2020

Чернищук Н.В.

Вінницький національний аграрний університет

ЕТАПИ РОЗВИТКУ ФОРМУВАННЯ ПРАВА

У статті автором розглядаються історичні етапи розвитку формування права. Досліджено основні теорії систем права, виділено позитивні (пріоритет інтересів держави перед інтересами громадян) та негативні (довіра до закону в українському суспільстві істотно похитнулася) їхні сторони, тому що правова система є складним соціальним явищем із характерними особливими рисами її змісту як категорії. Зазначено роль інших ознак права та головних чинників, що впливають на ефективність здійснення правового регулювання суспільних відносин. Висвітлено основні етапи розвитку формування права, правових відносин, відношення вчених до цих питань.

Аналізовано головні риси правової системи України на сучасному етапі нашого існування і доведено, що вона є системою перехідного стану економіки, суспільства й держави. Розглянуто самостійність української правової системи з частиною романо-германської правової сім'ї, проте це питання в науковому світі є досить дискусійним, тому представлено декілька думок різних науковців.

Визначено різноманітні аспекти періодів розвитку систем права як у складі ССРСР, так і в часи незалежності. Показано складність правової системи України сьогодення – значна частина минулої системи, що збереглась дотепер. Акцентовано увагу на ослабленні праворежуючого впливу української державності на розвиток суспільства, оскільки становлення правової системи призвело до розвалу важливих секторів соціальної інфраструктури, внаслідок чого підвищився конфліктогенний потенціал суспільства.

Досліджено підстави для виділення правової спільності держав колишнього СРСР. Розглянуто можливість інтеграції української правової системи в систему європейського права. Показано, що саме компаративне право є основним інструментом в аналізі забезпечення правових гарантій існування реального правового вирішення проблем, які виникають у громадських відносинах.

Ключові слова: право, система права, розвиток, правова сім'я, правове регулювання, європейські стандарти, закон, типи правових систем, суспільство, держава.

Постановка проблеми. Правова система України – для ефективної адаптації українського права до європейської правової системи необхідно визначити особливості розвитку правової системи України. У традиційній для нашої науки класифікації правових сімей, романо-германського (континентального), традиційно-звичайного, релігійного і соціалістичного права використовувалося відразу декілька досить різнохарактерних критеріїв – техніко-юридичний, соціально-економічний, ідеологічний та інші. Така класифікація відповідала усталеним науковим підходам і, головне, державно-правовим реаліям світу. Тому вона була загальноновизнаною свого часу в науковій юридичній літературі. Тож питання формування права актуальне та важливе.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед науковців, які досліджували цю проблематику, можна відзначити Р. Давида, К. Цвайгерта, Г. Кьотца, А. Саїдова, М. Владимирського-Буда-

нова, Б. Кістяківського, Л. Луця, С. Алексєєва, М. Марченка та багато інших.

Постановка завдання. Метою статті є спроба узагальнити матеріал за допомогою викладення теоретичного обґрунтування етапів розвитку формування права. Проаналізувати важливість позитивних і негативних моментів у розвитку права та підхід науковців до них.

Виклад основного матеріалу дослідження. Історія права охоплює дуже великий історичний етап розвитку, тому хронологія, логічність і систематичність у вивченні цього питання є надзвичайно важливими. Адже це допомагає відрізнити відмінності кожного періоду, звертати увагу на головні моменти, такі як коротка назва та рік (табл. 1).

Сьогодні ця типологія потребує певних уточнень. Відхід від соціалістичної ідеології привів до необхідності визначити правову природу колишніх республік Радянського Союзу. При цьому в цих держав є низка особливостей, які не дають їм змоги

вписатися в традиційну схему романо-германської правової сім'ї. Також сама категорія «правова система» в теорії держави і права має неоднозначні визначення. Це пояснюється тим, що правова система є складним соціальним явищем із характерними особливими рисами її змісту як категорії. Їхнє визначення багато в чому визначає саме зміст поняття – «правова система». Тому в наукових працях Ю. Оборотова, М. Мірошніченко, Е. Харітонова, А. Саїдова, К. Цвайгерта даються різні типи правових систем східнослов'янських держав і, зокрема, правової системи України. Неоднозначна класифікація правових систем в дослідженнях компаративістів обумовлена новою політичною, соціально-економічною та духовною ситуацією, яка склалася в правовому світі в зв'язку з розпадом СРСР. Фундаментальні зміни, що відбулися в кінці 1980-х – початку 1990-х років в східноєвропейських країнах, поява на політичній карті нових держав – нової Білорусії, Росії, України, об'єднаної Німеччини і інших – свідчать про необхідність теоретичного аналізу сучасного стану правового простору колись єдиної соціалістичної спільноти Східної Європи [1, с. 46].

Закономірно, що відхід від соціалістичної ідеології колишніх республік Радянського Союзу привів до необхідності визначити правову природу розвитку їхньої державності. Розв'язати цю проблему можливо під час проведення класифікації правових систем, яка б відповідала державно-правовим реаліям сучасного світу. Зумовлюється це й тим, що під час об'єднання для класифікації правових систем між собою за різними внутрішніми і зовнішніми ознаками, безсумнівно, формується найсприятливіші передумови й умови для процесу уніфікації права, що робить цей процес більш динамічним і цілеспрямованим.

Класифікація правових систем виступає як функція порівняльного правознавства, яка дає

змогу різнобічно дослідити окремі правові системи і виробити практичні рекомендації щодо їх часткового вдосконалення або ж повного реформування, сприяє обміну досвідом між різними правовими системами для кращої їх побудови і функціонування, створює передумови для можливого запозичення ефективних норм, принципів і інститутів одних правових систем іншими [2, с. 96].

При цьому в процесі класифікації національних правових систем потрібно враховувати історичні, економічні, політичні, культурні та інші умови їх формування в тій чи іншій країні. Тільки за такого підходу можлива ефективність здійснення правового регулювання суспільних відносин при введенні нових норм, інститутів і принципів або при їх перенесенні з інших правових систем.

На сучасному етапі правову систему України відносять до романо-германської. Романо-германське право пропонує юристам великий комплекс елементів у вигляді різних інститутів (наприклад, президентства, присяжних засідателів і т. п.), які давно є невіддільною частиною європейського законодавства. При цьому багато запозичених інститутів механічно переносяться з правових систем в інші і в системі традиційних інститутів національних правових систем стають мало перспективними. Однак це не означає, що українська правова система є унікальним феноменом і повністю несумісна з іншими правовими системами. Сучасна українська правова система є системою перехідного стану економіки, суспільства і держави. Це зумовлено тим, що вона орієнтована, згідно з Конституцією України, на ринкові відносини, а також на побудову правової, соціальної держави. Саме через цю характеристику «перехідного стану» вона є більш сприйнятливою до нових інститутів, які можуть бути перенесені з інших правових систем. При цьому правова система «перехідного стану» характеризується тим,

Таблиця 1

Періоди розвитку держави та права

I період	стародавні (перші) державні утворення на території України та їх право (середина I тис. до н.е. – V ст.)
II період	держави і право Русі та Галицького-Волинського князівства (IX–XIV ст.)
III період	держави та права на українських землях у складі Великого князівства Литовського, Польщі та Речі Посполитої (XIV–XVII ст.)
IV період	Запорозька Січ і Гетьманщина (XVI – кін. XVIII ст.)
V період	суспільно-політичний лад і право України у складі Австрійської, Австро-Угорської та Російської імперій (кін. XVIII – поч. XX ст.)
VI період	національна державність і право України у 1917–1921 рр.
VII період	радянська державність і право в Україні (1917–1991 рр.)
VIII період	розпад СРСР і відродження Української незалежної держави (1991 – поч. XXI ст.)

Джерело: інтернет-ресурси [3]

що, незважаючи на проголошення Конституцією України необхідного захисту і забезпечення прав людини, фактично його положення не відповідає цим ідеалам і перспективам. Громадянин цієї держави знаходиться під тиском номенклатурного напівкримінального державного капіталізму, авторитарно-олігархічних тенденцій, які відтворюють певні елементи тоталітарної ідеології, а також відповідних їй порядків і орієнтирів [3, с. 58].

Реалії процесу становлення правової системи підтверджують, що довіра до закону в українському суспільстві істотно похитнулася. Закон поки так і не став основою для формування демократичної системи права. Це породило уповільнення процесів систематизації права. Положення головним чином матеріального права, зокрема цивільного, адміністративного кримінального та інших галузей законодавства характеризуються фрагментарністю і численними суперечностями. Такий стан законодавства впливає на ефективність проведення будь-яких реформ в державі.

Становлення правової системи України наочно показує, що ослаблення праворегулюючого впливу української державності на розвиток соціально-економічних процесів призвело до розвалу важливих секторів соціальної інфраструктури. Про це свідчить підвищення конфліктогенного потенціалу суспільства, а саме: зубожіння значної частини населення країни та одночасна концентрація величезного багатства в руках незначної групи людей. І все ж на сучасному етапі розвитку суспільства створюється фундамент незалежної правової системи України як особливого еволюційного виду правової системи. Це обумовлено тим, що правова система України має свої особливості в порівнянні з загальними ознаками романо-германської правової системи, оскільки наша правова система швидше прерогативна, ніж нормативна, оскільки в ній частіше всього діють правові поняття, а не норми права. Також є жорстка система залежності права від політики, економіки, традицій, і при цьому приватне право значно поглинається публічним правом. Це залежить від того, що в системі права акцент робиться на обов'язках, а не на правах громадян. При цьому є пріоритет інтересів держави перед інтересами громадян і тенденція об'єднання права та ідеології держави. І все ж українське право має власний значний потенціал щодо подолання цих негативних явищ в механізмі правового регулювання суспільних відносин [4, с. 74]. Проте у вітчизняній і зарубіжній науковій літературі досліджується питання про те, чи зберігає українська правова система свій відносно

самостійний характер або ж вона є частиною романо-германської правової сім'ї? Це питання є в науковому світі досить дискусійним. Наприклад, на думку О. Скакун, українська правова система відноситься до правової системи романо-германського типу на правах «особливої європейської різновиди». При цьому по суті змісту «особливих європейських різновидів» аргументованих пояснень не дається, адже Римське право, яке є основою романо-германської правової системи, не може служити переконливим обґрунтуванням щодо ідентичності романо-германської правової системи і правової системи України. Якщо розглянути вплив шляхом рецепції римського права на право Русі, то тут рецепція відбувалася переважно в області канонічного права, коли Русь приймала християнство. При цьому норми візантійського канонічного права заломлюються через призму східнослов'янських звичаїв і традицій. Тому тільки на основі формальних ознак стверджувати про приналежність правової системи України до романо-германської, не зовсім об'єктивно, оскільки не враховувати особливості історичного шляху розвитку правової традиції східнослов'янського етносу не представляється можливим. Досить тільки відзначити особливі історичні епохи розвитку державності і формування права сучасної України – Київська Русь, Русь періоду Золотої Орди, Галицько-Волинська Русь у складі Великого Князівства Литовського, українські землі в складі Речі Посполитої, Австро-Угорської та Російської імперій. Правовий розвиток України тривало і в єдиній групі соціалістичної правової сім'ї. Таким чином, особливості правової системи України можна визначити тільки за умови комплексного вивчення історичного розвитку права в його цілісності [7].

Багато вчених-компаративістів вважає, що українська правова система зі спадщиною колишньої соціалістичної правової сім'ї зберігає свій відносно самостійний характер і не належить до жодної іншої правової сім'ї. При цьому є й інша думка: правова система України належить до особливих еволюційних різновидів слов'янської правової сім'ї. Виділення слов'янської правової сім'ї в якості самостійної гілки правової цивілізації має певну новизну і тому потребує додаткового обґрунтування. Особливістю наведеного варіанта структури правових сімей, що включає самостійну родину слов'янського права, є прагнення відобразити комплексний підхід до вже відомих типологій. З представленої класифікації не випадає (на відміну від деяких сучасних трактувань) нормативний регіон і, відповідно, правова спільність.

Ця спільність була створена переважно країнами східно-слов'янського етнічного походження, що належали свого часу до соціалістичної правової сім'ї. Йдеться про держави колишнього СРСР – Білорусь, Росію, Україну, які становили, на думку французького компаративіста Р. Давида, особливу сім'ю соціалістичного права [5, с. 39].

Підставою для виділення цієї правової спільності як окремої, специфічної правової сім'ї були свого часу соціально-економічні та ідеологічні критерії, які знаходили концентроване вираження в поняттях «суспільно-економічна формація» і «соціальний лад суспільства», що за допомогою права прагнули затвердити і розвивати державну (політичну) владу зазначених держав.

Безумовно, є й інша думка: українська правова система відноситься до євразійської правової сім'ї. Підставою такої типологізації правової системи України є твердження, що існування локальних цивілізацій – основний момент у становленні правових систем і державних інститутів. Тому і розвиток України необхідно пов'язувати не з утворенням давньоруського або сучасної української держави, а зі становленням цивілізації – спочатку слов'янської, а потім євразійської, яка несе в собі скандинавські, візантійські, монголо-тюркські і західноєвропейські сліди. При цьому монголо-тюркський (східний) елемент є основним елементом ідеї євразійства про існування східнослов'янської цивілізації, розвиток якої відбувається між східним і західним світом. Саме період XIII – XV ст. в розвитку держави і права східнослов'янського етносу заклав ті особливі риси надцентралізованого управління Російської імперії, в складі якої довгий час перебували території України. Хани Золотої Орди, позбавивши питомі руські князівства політичної самостійності, змінили принципи формування правового поля суспільства. Закон – воля хана, а основою волевиявлення князів були ханські ярлики. Ярлики сприяли розвитку нетипової для домонгольської Русі виду правових актів – княжих грамот, що відбивали одноосібне волевиявлення князів. У домонгольський період такі грамоти були радше винятком з правил. А починаючи з ординських часів, воля князя і є закон, який оформлявся в формі грамот, а згодом – у формі указів. Усе це сприяло тому, що уявлення про норми права – як державного, так і особистого – на кілька століть були абсолютно виключені з системи світогляду східнослов'янського етносу. Він постійно перебував у обставині послідовного, абсолютного безправ'я. Так, юридичні, правові норми, що увійшли через римське право в ужиток середньо-

вічних європейських держав, не тільки не мали ніяких коренів в Російській імперії, але не змогли прижитися і пізніше, коли середньовіччя закінчилося в Європі, а в Московії зникло панування золотоординських ханів. Для правових норм будь-якого характеру в Російській імперії просто не виявилось того середовища, де вони могли б існувати і розвиватися. Будь-які юридичні, правові, фіксовані відносини були фактично дискредитовані як чужі російських умов досвідом їх повної відсутності в золотоординський період. Саме право Золотої Орди дозволило на Русі узаконити свавілля феодалів і посадових осіб держави. Це стало характерною рисою правової системи східнослов'янського етносу – і в системі Російської імперії, або в СРСР, або в існуючих сучасних незалежних республіках. Наприклад, інститут президентства має характерні риси монархічної форми правління – цілком узаконена безстроковість правління президента та існування указів глави держави, які часто суперечать Конституції держави і конституційним законам. А під час аналізу причин відсутності ефективності в діяльності державної служби як основний недолік часто вказується корупція [8, с. 16–17].

Тому вчені-юристи, які дотримуються думки про існування в класифікації правових систем євразійських різновидів, характеризуючи правову систему України, вказують, що в реальній правовій дійсності України в роки перетворень і змін зберігається значна частина минулої правової системи. Це, безумовно, зумовлює і максимальний ступінь централізації системи державного управління, а саме: зосередження реальної державної влади в інституті глави держави; відсутність системи стримувань і противаг в структурі трьох гілок влади; адміністративно-територіальні одиниці знаходяться під адміністративним контролем призначених центром чиновників; в державному режимі домінують авторитарні і командно-адміністративні методи управління; в системі управління домінує виконавча влада; є Конституція і парламент, але при цьому в Конституції розподіл повноважень вищих органів держави закріплено так, що вирішальну роль на всіх щаблях управління грають не виборні колегіальні органи, а органи одноосібні. При цьому механізм правового регулювання функціонує на основі підзаконних актів, які створюються в системі виконавчої влади та інституту глави держави [11, с. 133].

Висновки. Отже, слід погодитися з теорією Ю. Оборотова, який пропонує виділити особливу правову сім'ю – євразійську, оскільки пра-

вова система України (так само, як Білорусії і Росії) дуже відрізняється від романо-германської правової системи, системи загального права і інших правових систем. Це пов'язано з тим, що розвиток правової системи України необхідно пов'язувати не з утворенням давньоруського або сучасного українського держав, а зі становленням цивілізації, спочатку слов'янської, а потім євразійської, яка несе в собі сліди скандинавізму, візантизму, монголо-тюркства і західного європейства, де значною мірою присутній монголо-тюркський елемент.

На сучасному етапі, в період кризи державного управління в Україні, вченим-компаративістам

необхідно розглянути можливість інтеграції української правової системи в систему європейського права. При цьому необхідно виявити об'єктивні можливості і створити реальний ефективний механізм правового регулювання, сумісний з «європейськими стандартами» суспільних відносин в побудові демократичних інститутів в системі права і держави України. Це повинно стати основним напрямком розвитку компаративного права в Україні на сучасному етапі. Саме компаративне право є основним інструментом в аналізі можливостей забезпечення правових гарантій існування реального правового вирішення проблем, які виникають в громадських відносинах.

Список літератури:

1. Алексеев С.С. Общая теория права : в 2 тт. Москва : Юридическая литература, 1981–1982. 361 с.
2. Марченко М.Н. Курс сравнительного правоведения. Москва : ООО «Городец-издат», 2002. 1068 с.
3. Арановский К.В. В преддверии сравнительного правоведения. *Правоведение*. 1998. №2(221). С. 57–68.
4. Кравчук М.В. Проблеми теорії держави і права : навч. посібник. Київ : Професіонал, 2004. 400 с.
5. Скакун О.Ф. Общее сравнительное правоведение: основные типы (семьи) правовых систем мира: Академический курс : учебник. Киев : Видавничий дім «Ін Юре», 2008. 464 с.
6. Мірошниченко М.І. Методологічні передумови класифікації правової системи України. *Право України* : респ. юрид. журнал. 2003. №11. С. 33–36.
7. Синюков В.Н. Российская правовая система. Москва : Норма, 2010. 672 с.
8. Оборотов Ю.М. Традиції та інновації у правовому розвитку. *Психологія і суспільство* : укр. наук.-екон. та соц.-псих. часопис. 2004. №1. С. 15–42.
9. Кульпин Э.С. Цивилизационный феномен Золотой Орды. *Колонизация Южнорусских степей в XIII – XV вв. Общественные науки и современность*. 2001. №3. С. 74–89.
10. Почекаев Р.Ю. Право золотой Орды. Казань : Изд-во «Фэн» АНРТ, 2009. 260 с.
11. Чиркин В.Е. Основы сравнительного государственного права. Москва : Издательский дом «Артикул», 1997. 352 с.
12. Періодизація і джерела історії української державності та права. URL: <http://studies.in.ua/ru/istoriya-gosudarstva-i-prava-ukrainy-lekcii/4004-tema-1-dpu-yak-nauka-ta-navchalna-disciplina.html>.

Chernishuk N.V. STAGES OF LAW DEVELOPMENT

In the present article the author examined historical stages of the development of law formation. The basic theories of the systems of law are investigated, positive (priority of interests of the state over interests of citizens) and negative (trust in the law in Ukrainian society have been significantly shaken), since the legal system is a complex social phenomenon with characteristic features of its content as a category. The role of other features of law and the main factors influencing the effectiveness of legal regulation of public relations are outlined.

The main stages of the development of law formation, legal relations, the attitude of scientists to these issues are highlighted.

The main features of the legal system of Ukraine at the present stage of our existence are analyzed and it is proved that it is a system of transition state of economy, society and state. The independence of the Ukrainian legal system with a part of the Romano-German legal family has been considered, but the issue in the scientific world is quite debatable, and therefore several opinions of different scholars are presented.

Various aspects of the periods of development of the systems of law, both within the SRSR and in times of independence, have been identified.

The complexity of the legal system of Ukraine is shown today – a significant part of the past system that has survived to the present. Attention is focused on the weakening of the regulatory influence of the Ukrainian statehood on the development of society, as the formation of the legal system has led to the collapse of important sectors of social infrastructure, resulting in increased conflict potential of society.

The reasons for the separation of the legal community of the states of the former SRSR are investigated. The possibility of integration of the Ukrainian legal system into the system of European law is considered. It is shown that the comparative law is the main tool in the analysis of providing legal guarantees for the existence of a real legal solution to the problems that arise in public relations.

Key words: law, system of law, development, legal family, regulation, European standards, law, types of legal systems, society, state.